

De nationalisering van de demos

Twee nieuwe bijdragen rond nationalisme in België

Onlangs verschenen twee publicaties die de historiografie van de Vlaamse beweging en het Vlaams-nationalisme (deels) betreffen. De eerste publicatie (hierna de colloquiumbundel genoemd)° bestudeert het effect van het democratische verruimingsproces op de Belgische natie-staat tijdens de (volgens de samensteller door de historiografie in België wat verwaarloosde) periode 1890-1921: welke interactie had er plaats tussen natie en democratie? Het boek is het resultaat van een tweedaags colloquium georganiseerd door de Koninklijke Vlaamse Academie van België in Brussel in 2006. De bijdragen worden net als tijdens het colloquium gegroepeerd in zes onderdelen. Die betreffen achtereenvolgens de politieke bewegingen, de monarchie en het leger, het sociaaleconomische leven (kolonialisme en migratie inclusief), de culturele identiteiten (inzonderheid de Vlaamse en Waalse beweging), het intellectuele leven (onderwijs, wetenschappen, kunsten en pers) en ten slotte een vergelijking met de evolutie in de buurlanden.

In de colloquiumbundel komt ook het Vlaams-nationalisme aan bod. Over de geschiedenis, in het bijzonder de ideologische evolutie daarvan verscheen onlangs een bijdrage van de Gentse academici Bruno De Wever en Antoon Vrints in een reader over de politieke ideologieën in Vlaanderen^{°°} (hierna de reader-bijdrage genoemd). Een belangrijke constante daarin is de relatie met de gemeen-

° Els Witte, Ginette Kurgan-van Hentenryk, Emiel Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium Brussel 8-9 juni 2006 - Nation et Démocratie 1890-1921. Actes du colloque interuniversitaire, Bruxelles, 8-9 juin 2006*, [Brussel], KVAB, 2007, 415 pp., ISBN 978 90 6569 031 9. Publicaties zonder type- en andere vormelijke fouten zijn een uitzondering. Hier zijn die soort fouten echter te talrijk en vaak te opvallend om onvermeld te laten. Daarnaast kloppen de paginaverwijzingen niet in het eerste gedeelte van de inhoudsopgave, loopt doorheen de verschillende bijdragen de nummering van de voetnoten door, tot voetnoot 333 op p. 131, waarna men op p. 135 terug van voetnoot 1 vertrekt tot p. 372, waarna men voor de derde keer van voetnoot 1 vertrekt; op p. 411 krijgt een hoofdstukje plots het nummer 5 (terwijl de vorige hoofdstukken geen nummer hebben). Gelukkig maken de boeiende inhoud en de kwaliteit van de (meeste) bijdragen die feilen ruimschoots goed.

^{°°} Bruno De Wever & Antoon Vrints, *Vlaams-nationalisme. Natievorming, ideologie en politieke stroming*, in: Luk Sanders & Carl Devos (red.), *Politieke ideologieën in Vlaanderen. Liberalisme. Socialisme. Christendemocratie. Vlaams-nationalisme. Ecologisme*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2008, 476 pp., ISBN 978 90 02 22333 4, pp. 319-379.

schap, de demos en de (al dan niet) democratische vertegenwoordiging. De publicatie behandelt eerst kort maar bevattelijk en correct de wetenschappelijke literatuur rond het begrip nationalisme. Enkele van die theoretische inzichten worden in de bijdrage vervolgens toegepast op (vooral) de (Vlaamse) natievorming in België tijdens de 'lange' 19de eeuw. Het tweede deel behandelt de evolutie van de Vlaamse beweging als ideologie en als politieke beweging vanaf de Eerste Wereldoorlog, vooral met de partijpolitiek als leidraad en met als uitgangspunt enkele basisdocumenten, zoals bv. het zogenaamde 'IJzertestament', met Verschaeves *Catechismus van de Vlaamse Beweging* als fundamentele tekst voor het activisme en de Frontbeweging. Het derde en laatste deel van de reader-bijdrage toetst de grote lijnen van de geschiedenis van de Vlaamse natievorming en het Vlaams-nationalisme aan de actuele theorievorming.

Een volledige bespreking van deze twee belangrijke publicaties zou een brochure vullen. Na een beknopt overzicht van de inhoud van de publicaties beperken we ons daarom tot enkele thema's die aanleiding tot debat en/of verder onderzoek kunnen vormen.

DE INRICHTING VAN HET NATIONAAL HUIS

Natievorming en democratisering worden beschouwd als fundamentele ontwikkelingen van de moderne geschiedenis. Natie en democratie zijn vage concepten en worden gebruikt voor zowel een evolutie als een toestand. Zij hebben ook een belangrijke onderlinge relatie; volgens de Duitse politiek filosoof Jürgen Habermas is er zelfs een direct verband tussen democratie en de natiestaat. Het eerste begrip kon immers enkel toegepast worden op een welbepaalde sociale groep; enkel nationale gelijkheid bood de basis voor electorale deelname aan het politieke proces en voor de verwezenlijking van de welvaartsstaat. De Noorse socioloog Stein Rokkan voegde daaraan toe dat natievorming en democratisering onderling verweven processen én sociopolitieke, typisch 19de-eeuwse modellen zijn, die sociale, politieke en culturele conflicten inbedden in een functionele politieke eenheid. Conflicten en conflictbeheersing staan dus centraal in de relatie tussen natie en democratie.¹ Anderzijds biedt het nationalisme, met zijn referentie aan de soevereiniteit van het volk potentieel voor de democratisering van een samenleving. Sommige publicisten stellen zelfs dat de weg naar democratie steeds langs het nationalisme voert.²

1. Bemerkingen uit de voortreffelijke bijdrage van S. Weichlein, *Nation and democracy in German history*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 394-402.

2. Die publicisten komen weliswaar vooral uit de zgn. 'kleine' naties (zoals bv. de Georgische politicologe Ghia Nodia): M. Hroch, *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*, Göttingen, 2005, p. 29.

De moderne staat kan niet functioneren zonder een natie(gevoel). Waar dat niet aanwezig was, werd een proces van (staats)natievorming ingezet. Dat veronderstelt de integratie van brede volkslagen. Democratisering is daarbij een belangrijk middel (maar natievorming kon evengoed leiden tot een autoritaire samenleving). Maar omdat democratisering onlosmakelijk deel uitmaakte van de modernisering van de maatschappij tijdens de 19de eeuw, was het ook nodig voor de uitbouw van een burgerlijke samenleving, niettegenstaande dat de elite in staatsnaties niet echt geïnteresseerd was in machtsdeling met de lagere klassen en dus ook niet in democratisering. Men beseftte daarbij immers dat bij het streven om de staat te verankeren in de samenleving, het allesomvattende natiebeseft het belangrijkste referentiekader vormde. Zonder natie kon de liberale staat niet functioneren.³

België is vanaf 1830 een goed voorbeeld van actieve natievorming; in het laatste kwart van de 19de eeuw was de burgerlijke natiestaat dan ook stevig gevestigd. Op het einde van de 19de eeuw werd de nationale identiteit nog versterkt door de vlugge economische ontwikkeling, de koloniale expansie en de culturele opleving.⁴ Dat gaf echter nauwelijks impulsen aan het democratiseringsproces, dat enkel werd aangewend voor eigen doeleinden.⁵ De Eerste Wereldoorlog had echter een grote impact op de relatie tussen natie en democratie op Belgisch niveau concludeert Lamberts. De nationalistische exaltatie versnelde het democratiseringsproces en omgekeerd versterkte de democratisering de nationale gevoelens. Ook in de reader-bijdrage wordt aan de Eerste Wereldoorlog een scharnierfunctie toegekend voor de evolutie van het (Vlaams-)nationalisme. In verschillende bijdragen worden ook andere kantelmomenten aangeduid, zoals de stemming van het mannelijk algemeen meervoudig stemrecht in 1894. Op die discussie wordt hier niet ingegaan. We richten ons eerder op de wijze waarop het natiebeseft werd ingevuld.

Vanaf 1830 diende niet alleen de Belgische staat maar ook de Belgische natie uitgebouwd te worden. Het Belgisch *top-down* nationalisme werd onderbouwd door de monarchie, onder meer door middel van de populistische en imperialistische politiek van Leopold II. De koning wilde de steeds toenemende macht van de politieke vertegenwoordigers omzeilen door zich rechtstreeks tot de bevolking te richten langs bv. het plebisciet.⁶ Katholieken en liberalen schreven in

3. M. Hroch, *Das Europa der Nationen [...]*, p. 44.

4. E. Witte, *Natie en democratie, 1890-1921: de probleemstelling*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 7-18.

5. E. Lamberts, *Nations et Démocratie: Conclusions*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 403-413.

6. J. Velaers, *Leopold II en de versterking van de democratie en de monarchie*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 146-155.

het Belgische nationaal discours elk hun eigen 'verhaal': de verkiezingen zorgden daardoor telkens dat de Belgische natie verzwakt werd, want katholieken en liberalen bestreden elkaar met verschillende, hoogst partijdige natiebeelden.⁷ De koning wilde daarentegen de natie versterken, zij het ten koste van de democratie, o.m. via de incorporatie van de traditionele elites in de koloniale administratie.⁸ Die economische elite bleef tot aan de oorlog, met het toenemende internationale handelsverkeer, de kapitaalsconcentraties over de landsgrenzen heen, gepaard aan uitbouw van de verkeersinfrastructuur en communicatiemiddelen, echter eerder internationalistisch georiënteerd (aan het internationalisme werd evenwel tijdens het colloquium nauwelijks aandacht besteed).⁹

De strijd om de massa te bereiken en het natiegevoel te bevorderen werd langs verschillende wegen gevoerd. Vooral het onderwijs werd een belangrijk instrument voor de steeds meer interveniërende overheid.¹⁰ Voor de pers leidde de democratisering, gepaard aan de technische innovaties, tot propagandistische massificatie en commercialisering, waardoor men leek over te gaan "*d'un règne des publicistes à celui des publicitaires*".¹¹ Ook de culturele politiek van de overheid werd generationaliseerd: het is in deze periode dat de notie (nationaal) erfgoed opgeld deed, kunstenaars gesubsidieerd worden en dat kunstmusea ook een didactische functie kregen.¹² De literaire wereld opereerde tot aan de Eerste Wereldoorlog in een Belgische sociale ruimte, waar de corporatieve belangen, niet het minst met het oog op de subsidiestromen van de overheid, door nationale auteursverenigingen werden waargenomen. In 1927 kwam echter een einde aan de laatste tweetalige auteursvereniging van enige betekenis.¹³ De wetenschappelijke wereld kreeg een utilitaristische opdracht 'in het belang van het land' en beperkte zich verder tot een 'banaal' nationalisme in de (relatief weinige) vulgariserende teksten: het interna-

7. M. Beyen, *Een wankel basis voor de natie. Verkiezingen en nationalisme in België, 1890-1920*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 21-31.

8. V. Viaene, *Imperialisme, natie en democratie in de koloniale doctrine van Leopold II*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 215-227.

9. E. Lamberts, *Nations et Démocratie [...]*, p. 412.

10. J. Tyssens & P. Wynants, '*Deux jeunesses, deux races*'. *Question scolaire, démocratie et nationalité*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 308-317: de auteurs gaan echter vooral in op de ideologische strijd.

11. V. Pouillard & P. Van den Dungen, "*Pour que la peuple lise?*" *Publicités et démocratisation en Belgique*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 362-372.

12. V. Montens, *La politique et l'art en Belgique à l'aube du 20e siècle*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 349-361.

13. C. Verbruggen, *De slinger van de autonomie. Schrijvers in het bredere intellectuele veld en hun relatie tot de Belgische natiestaat*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 336-348.

Foto van leden van de Vlaamsch-nationale Blauwvoetbond die de Hou Zee!-groet brengen tijdens de derde Blauwvoetdag in De Klinge in 1933. Eén van de talrijke Vlaamsgezinde initiatieven in het sportmilieu tijdens het interbellum was de oprichting in 1929 van deze Vlaams-nationale turnbond onder leiding van August Borms. [ADV N, VFB282]

tionalisme van de wetenschap speelde nog steeds een rol.¹⁴ Ook in de sportwereld nam pas na de oorlog het Belgische nationalisme explicietere vormen aan, maar tegelijk zorgde de democratisering voor het ontstaan van talrijke Vlaamse en zuilgebonden sportfederaties en dus een steeds grotere verbroekeling van het landschap; vooral de wielersport was verbonden met de Vlaamse beweging.¹⁵

Pas de 'Grote Oorlog' kon het democratische gehalte van het Belgische nationalisme verhogen. 'Troon' en 'altaar' beseften dat de integratie van de volksklassen c.q. de consolidatie van de Belgische natie-staat, over de realisatie van een beheerste sociale en politieke democratie liep. Albert I, reeds voor de oorlog als 'onze' koning voorgesteld, werd door de oorlogsgebeurtenissen de eerste vertegenwoordiger van de Belgische nationale identiteit. Het Belgisch-nationalisme werd aangewakkerd door het internationaal erkende martelaarschap van het land. De koning-ridder was tijdens de oorlog het symbool van de lijdende natie geworden; zijn heldenstatus straalde ook positief af op de monarchie als instituut. Dat beeld van de koning bleef in het interbellum intact, als symbool van de eenheid

14. K. Wils, *Vaderlandsloze kennis in dienst van de natie. Wetenschapsvulgarisatie in België*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 318-335.

15. M. den Hollander, *Eenheid en verdeeldheid in de sport, 1890-1921*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 238-246.

van het land, die onder meer door de regionale natievormingsprocessen steeds meer in het gedrang kwam.¹⁶ De oorlog versterkte tevens de identificatie van het geloof met het Belgische nationalisme. Vaderlandsliefde verkreeg een morele en zelfs een religieuze connotatie.¹⁷ Het was ook na de oorlog dat de integratie van het katholieke volksgedeelte in de Belgische natie-staat door de actie van zowel oud-ultramontanen (in De Belgische Boerenbond en de Belgische Volksbond) als de bisschoppen (Goossens en vooral Mercier, door de klerikalisering van de sociale werken) definitief bezegeld werd. Ook door de oorlog kreeg het leger een centrale plaats in de Belgische natievorming.¹⁸ De oorlog bevestigde het Belgische nationalisme ook bij de, zoals vermeld, voorheen eerder internationaal georiënteerde economische elite in het land. De nationale wederopbouw en de koloniale economie vergrootte de rol van de zakenwereld in de politiek en zorgde voor de identificatie met de natiestaat én de verzoening met de democratisering, wat op haar beurt de integratie van de arbeidersklasse in de staatsnatie bevorderde.¹⁹ Ook socialisten als Hendrik De Man onderkenden nu niet alleen de waarde van de democratie, maar ook de (psychologische) kracht van het nationalisme.²⁰ Opvallend is dat zelfs de anarchisten, onderhevig aan banaal nationalisme, zich uiteindelijk nationaal organiseerden.²¹ Ook voor de vrouwen betekende wo I een keerpunt. In haar bijdrage stelde Eliane Gubin zich de interessante (maar niet beantwoorde) vraag wat de (Belgische) natie betekende voor een bevolkingsgroep die de democratische rechten daarin ontzegd werd. De vrouwenbeweging diende zich wegens haar zwakke maatschappelijke basis overigens eerder internationaal te oriënteren en was daardoor paradoxaal verplicht zich nationaal-Belgisch te organiseren. Voor de Eerste Wereldoorlog werd het kiesrecht op eerder subtiele wijze gevraagd, op basis van de noodzakelijke inbreng van de vrouwelijke 'kwali-

16. L. van Ypersele, *L'image de la monarchie sous la règne du roi Albert: entre exaltation de la nation et démocratisation de la société*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 156-168.

17. R. De Groof, *De rol van kardinaal Mercier als promotor van de transitie tussen katholiek integralisme en constitutioneel patriottisme*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 39-68.

18. L. De Vos & R. Verbist, *De militaire dienstplicht en haar rol binnen natievorming en democratie, 1890-1921*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 135-145: deze bijdrage wordt niet alleen gekenmerkt door een wat 'naiëve' verwoording, maar voert stellingen aan die niet onderbouwd worden, bv. de voorstelling van het leger als "smeltkroes van de natie".

19. G. Kurgan-van Hentenryk, *Nation et démocratie: un défi pour le grand patronat?*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 195-202.

20. B. Bevernage & G. Deneckere, *The remaking of a mind. Hendrik De Man tussen natie en democratie (1890-1921)*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 106-115: het artikel behandelt echter nauwelijks of niet de nationalisme-opvatting van De Man.

21. J. Gotovitch, *Les gauches radicales*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 116-122.

teiten' voor het algemene belang. De rol die vrouwen tijdens de oorlog speelden, waardoor ze deel werden van het nationale collectieve geheugen, bood hen eindelijk de mogelijkheid om vanaf de wapenstilstand het kiesrecht op te eisen (waaraan echter enkel op gemeentelijk vlak gevolg gegeven werd). Helaas komen we in de bijdrage niet veel meer te weten over de rol van de regionale nationalistinnen in de vrouwenbeweging dan dat het nieuwe Belgisch-patriottische elan naar aanleiding van de oorlog, het Waalse culturele regionalisme van de *Union des femmes de Wallonie* wegvaagde en dat slechts een handvol (Gentse) feministen zich tot het activisme liet verleiden.²²

De scherpere bepaling van de grenzen binnen en buiten het land door het van elitaire *laissez faire* staat tot democratische interventiestaat evoluerende België, is tevens een schoolvoorbeeld van afbakening van de natie-staat als onderdeel van het natievormingsproces.²³ De opgelegde rechten en plichten c.q. solidariteit institutionaliseerden de discriminatie van vreemdelingen. Dat uitsluitingsmechanisme werd eerst extern uitgebouwd (in de nasleep van de arbeidersopstand van 1886), d.w.z. de afstand met nieuwkomers werd vergroot waardoor de dwang toenam om zich niet alleen maatschappelijk maar ook 'nationaal' te integreren. Na de Eerste Wereldoorlog gebeurde dat ook intern, in de nationaliteitswetgeving: het burgerschap van de Belgische democratische natie-staat werd door het installeren van nieuwe politieke grenzen gelaagd en moeilijker te verkrijgen.

Heeft omgekeerd de democratisering het nationalisme gestimuleerd of inhoudelijk beïnvloed? Hroch stelt dat democratisering (vooral van het onderwijs) zorgt voor meer intellectuelen en de uitbouw van een middenklasse, die meer strijd leveren. Op het einde van de 19de eeuw werd de basis van het Belgische nationalisme vergroot door de integratie van volksklassen in het sociale en politieke systeem. In staatsnaties blijft echter de dichotomie hoge-lage cultuur voortbestaan, terwijl in volksnaties er meer vermenging plaatsvindt.

Ook het Vlaams nationalisme werd versterkt door de democratisering, net als, uiteindelijk, de Waalse beweging. Het Vlaams nationalisme, gedragen door kleine burgerij, boeren en werkmannen, had alles te winnen met een uitbreiding van het stemrecht, inzonderheid het mannelijk algemeen meervoudig stemrecht in 1894.²⁴

22. E. Gubin, *Les femmes dans le processus de démocratisation de la société belge, 1890-1921*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 123-131.

23. F. Caestecker, *Inwoners van buitenlandse nationaliteit en de zich wijzigende grenzen van België, 1898-1922*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 228-237.

24. H. Van Velthoven, *'The making of Flemings (and Walloons)'*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 269-278: een inzonderheid betreffende de link met de democratisering van de samenleving zeer verhelderende colloquium-bijdrage.

Daarenboven was de Vlaamse beweging verbonden met de zich nu ontwikkelende, emanciperende beroepsverenigingen. De soms paradoxale wijzen waarop de boerenstand betrokken werd bij de verschillende projecten van natievorming, weerspiegelde niet alleen de communautaire strijd maar werkte ze ook in de hand; de traditie van communautair gescheiden handelen die reeds tijdens de jaren 1890 was ingezet, resulteerde in de jaren 1920 in een sterk (levensbeschouwelijk, commercieel én communautair) versnipperd veld van landbouworganisaties.²⁵ De maatschappelijke loyaliteit van de zelfstandige middenstand lag vooral op het lokale vlak, hun beroepsgroep en het (familiale) netwerk.²⁶ De auteur betwijfelt dan ook dat pogingen van de katholieke leer om de middenklasse te projecteren als de 'ruggengraat van de natie' en identificatie met de Belgisch natie-staat te bevorderen, bij de zelfstandigen effect sorteerde. Zorgde wo 1 ook hier voor een golf van Belgisch nationalisme, de naoorlogse evolutie liet duidelijk de nog steeds gebrekkige integratie van de beroepsgroep in de Belgische natie-staat blijken (de auteur gaat niet in op een link met het aandeel van middenstanders in het Vlaams-nationalisme). De democratisering heeft daarentegen wel bijgedragen tot de integratie van de Belgische socialisten in de Belgische natie: de nationale loyaliteit kwam hoger te staan dan die van andere identiteiten zoals klasse (zoals ook blijkt uit de vergelijkende studie van het beeld van de arbeiders tijdens de Belgische jubilea van 1880, 1905 en 1930).²⁷ Het verschillende ritme van integratie bij Vlamingen en Franstaligen kwam echter door het verschil in etnische identificatie, d.w.z. de (emotionele) identificatie met een bepaald vaderland. Die was bij de Vlaamse socialisten immers nagenoeg exclusief Vlaams, maar had bij de Franstaligen, ook bij de wallinganten, een Belgische invulling.²⁸ De resultaten van dit *from below*-onderzoek naar het natiegevoel bij de Vlaamse socialisten wordt in oppositie tot een 'klassiekere' analyse²⁹, door de inleider van het 'politieke' deel van de colloquiumbundel afgedaan als een generatieel en communautair debat.³⁰

25. L. Van Molle, "Le sol, c'est la patrie". Boeren in de Belgische natiestaat, 1890-1921, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 171-184.

26. P. Heyrman, *Ruggengraat van de natie? Middenstand en democratie in België (1890-1921)*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 185-194.

27. J. Janssens, 'Voor ons is 't vaderland de ontelbare menigte van 't werkend volk'. Arbeiders, nationalisme en de Belgische onafhankelijkheidsvieringen van 1880, 1905 en 1930, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 203-214.

28. M. Van Ginderachter, *Democratisering en nationale integratie in de Belgische Werkliedenpartij (1885-1920)*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 85-96.

29. J. Puissant, *Le POB entre contestation et intégration*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 97-105: de genuanceerde analyse van de vorige auteur lijkt hierin echter niet echt begrepen te zijn.

30. J. Gotovitch, *Introduction / Inleiding*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 19-20.

Nochtans wordt alvast de evolutie van het Waalse natiebesef bevestigd door een andere bijdrage.³¹ Voor de Waalse beweging ging de Eerste Wereldoorlog evenmin onopgemerkt voorbij. Het had zich voordien eerst ingeschreven in het geïdealiseerde Belgische natiegevoel c.q. het discours van het Belgische establishment, waarbij de Franse taal en cultuur een belangrijke rol speelden (naast het antiklerikalisme). De beweging speelde daarom geen rol in de democratisering van de samenleving. De geleidelijke evolutie na de eeuwwisseling naar een primerende Waalse identiteit, leidde echter tot de eis van administratieve scheiding, een notie die door de oorlog dan weer een antivaderlandse bijmaak kreeg: de leiders van de beweging stelden in 1918 opnieuw de primauteit van de Belgische natie voorop, wat echter in een getransformeerde staat niet meer zo vanzelfsprekend was.

Ook voor het vanaf dan met de Belgische natie concurrerende Vlaamse nationalisme, vormde de oorlog een waterscheiding. Tijdens en na WO I vond daarbij de strategische en ideologische splitsing plaats, die onder meer verband houdt met de relatie tussen democratie en nationalisme. Enerzijds was er een radicale anti-Belgische, katholieke en essentialistische pool (Verdinaso, VNV), waarvan het VNV-programma *De Dietsche Volksstaat* opgesteld door Hendrik Elias, in de reader-bijdrage uitvoerig besproken wordt; de stroming eindigde uiteindelijk in fascisering en collaboratie met het nationaalsocialisme van de Duitse bezetter. Anderzijds was er een reformistische-pluralistische-democratische pool, waarvoor het *Federaal Statuut*, het wetsvoorstel van Herman Vos in 1931 als basistekst wordt aangehaald. Frans-Jos Verdoodt weegt in zijn bijdrage tot de colloquiumbundel af in hoeverre de reformistische pool de adem afgesneden werd door de politieke (katholiek-integralistische) koppeling van het oorlogsleed aan het vooruitzicht van het Vlaamse *risorgimento* en anderzijds in hoeverre de houding van de Belgische overheid tijdens en na de oorlog daarin meespeelde.³²

De fundamentele koerswijziging in democratische zin van het Vlaams-nationalisme na de Tweede Wereldoorlog betekende niet dat aan de nationalistische ideologie, met Vlamingen als 'natuurlijke' gemeenschap, werd getornd. En een belangrijk deel van de Vlaams-nationalistische familie had de *switch* van revolutie naar democratie niet gemaakt, kon evenmin de programmatorische wendbaarheid van de Volksunie smaken om aan te sluiten bij nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen zoals de vredesbeweging en het ecologisme, en splitste zich af (de auteurs van de reader-bijdrage bespreken als basisdocument voor deze

31. C. Kesteloot, *La Belgique de 1830, une nation à conserver? Le difficile combat du mouvement wallon dans une Belgique en mutation*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 279-292.

32. F.-J. Verdoodt, *Wij, ontwikkelde Vlamingen van de Voorlinie... De Frontbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog: een culturele identiteit geprangd tussen een reële Belgische natie en een ideële Vlaamse natie, tussen het soldatenoffer en de politieke droom*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 293-304.

laatste stroming de *Grondbeginselen* van het Vlaams Blok uit 1979). De splitsing was strategisch, democratisch reformisme versus revolutionair attentisme, maar het Vlaams Blok hing ook een veel etnischer nationalisme aan en was ideologisch radicaal-rechts.

De eindconclusie voor de Belgische casus is dat het nationalisme, met uitzondering van het Vlaams nationalisme, nauwelijks invloed heeft gehad op de democratisering.³³ Dat kwam omdat de voornaamste krachten van het Belgische nationalisme gevestigde belangen te verdedigen hadden. De tegenstanders van de democratisering vreesden ook voor de Belgische nationale identiteit.³⁴ De democratische hervormingen kwamen zelden tot stand door de nood aan een verdere nationale integratie en de door de burgerlijke elite geconstrueerde Belgische natie diende tot aan WO I niet tot emancipatorische inspiratiebron. Tevens schoof het nationalisme tegen het einde van de 19de eeuw in de meeste Europese landen ook op naar rechts en verbond zich met het conservatisme, dat de natie beschouwde als één van de constitutieve, natuurlijke gemeenschappen van de samenleving. Dat weerspiegelde zich ook in het Belgisch en later het Vlaams nationalisme, maar, merkt Lamberts op, dat fenomeen is tijdens het colloquium nauwelijks aan bod gekomen.

VAN THEORETISCH MODEL NAAR CASUS EN TERUG

Een aantal stellingen al dan niet gebaseerd op synthetiserende modellen, die in de colloquiumbundel en de reader-bijdrage aan bod komen, worden hier nader bekeken.

Zo wordt voor de evolutie van de Vlaamse beweging gerefereerd aan het zgn. drie fasenmodel van Miroslav Hroch. Bij het lezen van de verschillende bijdragen blijft het echter onduidelijk wanneer de massa-fase c juist dient gesitueerd te worden. Zo beantwoordt m.i. de auteur de in een tussentitel gestelde vraag *Naar een massafase?* niet.³⁵ In de inleidende bijdrage tot het luik *Culturele identiteiten*, dat de Vlaamse en Waalse natievormingsideeën, -feiten, en -protagonisten als struikelstenen voor een Belgische natie behandelt, situeert de auteur het begin van de massafase wel, nl. op het einde van de 19de eeuw.³⁶ Maarten Van Ginderachter komt met de interessante hypothese dat het Hrochse transitie-model niet lineair zou kunnen zijn, m.a.w. dat er door de oorlog een terugval van fase c naar b kon

33. E. Lamberts, *Nations et Démocratie [...]*.

34. P. Raxhon, *La démocratie contre la nation*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 32-38.

35. H. Van Velthoven, *'The making [...]'*.

36. H. Balthazar, *Inleiding met begrip van notities over en bronnen betreffende het vrijzinnig activisme*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 247-268, p. 249.

plaatsgegrepen hebben.³⁷ Volgens de reader-bijdrage ontwikkelde de Vlaamse beweging tijdens de Belle Epoque een massale aanhang.³⁸

Hroch ontwikkelde tevens een schema voor de relatie tussen de modernisering van de maatschappij en natievorming.³⁹ De volgorde waarin de verschillende elementen van modernisering (democratisering, industrialisering en bureaucrativering) zich voordeden in de diverse Europese staatsnaties, speelt daarbij een rol. Voor volksnaties is het schema ingewikkelder, wat leidt tot een model met zes verschillende soorten nationale bewegingen. Volgens Hroch is de Vlaamse beweging van het desintegrerende type, waarbij de overgang naar massafase c niet plaatsvindt of pas na opkomst van de georganiseerde arbeidersbeweging, die zich reeds ontwikkeld heeft binnen de leidende natie. De Wever & Vrints plaatsen daar tegenover dat op het einde van de 19de, begin 20ste eeuw de flaminganten weliswaar inspeelden op de politieke democratisering en het ontstaan van de sociale kwestie door de verbinding van taalrechten met een sociaal-economisch programma, maar dat het mislukken van de fusie van nationale en arbeidersbeweging te wijten is aan de kleinburgerlijke, conservatieve Vlaamse beweging. Was er dus sprake van ongelukkige timing (Hroch) of van de verwaarlozing van een opportuniteit (De Wever & Vrints)? En waarom integreerde de BWP zich dan wel in een *top-down*, elitair Belgisch natieconcept?

Voer voor een debat over de definitie en de datering van de Hrochse massafase voor de Vlaamse casus, liefst met de 'modelbouwer' zelf (bv. in het kader van NISE)?

De Wever & Vrints onderscheiden in de literatuur vijf categorieën van fenomenen waarop het begrip nationalisme toegepast wordt: doctrines en ideologieën; bewegingen; symboliek en discours; gevoelens; processen van natievorming. Zij signaleren daarbij terecht dat het onderscheid tussen patriottisme en nationalisme wetenschappelijk problematisch is. Toch steekt in de colloquiumbundel dat onderscheid verschillende malen de kop op. Zo bij de ontkenning van een Brits nationalisme, dat niets anders zou zijn dan "*proclamations about the British national interest*", want "*British national traditions*" en "*multi-nationalism*" vormden reële obstakels voor de verspreiding van nationalisme als ideologie.⁴⁰ Of als 'constitutioneel patriottisme' (bv. "*Merciers patriottisme had niets gemeen met een primitief of vulgair nationalisme en oversteeg de gehechtheid aan het aarde vaderland*"⁴¹): is het echter geen illusie dat de grondwet niet waardegeladen zou zijn en

37. M. Van Ginderachter, *Democratisering* [...].

38. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme* [...], p. 374.

39. M. Hroch, *Das Europa der Nationen* [...], pp. 103-108.

40. J. Thompson, *Nations, nationalism and democratisation: the United Kingdom, 1890-1921*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie* [...], pp. 385-393.

41. R. De Groof, *De rol van kardinaal Mercier* [...], p. 61.

is het 'constitutioneel patriottisme' niet even waardegeladen als nationalisme? Zie ook het dubbele onderscheid rond natie en democratie zoals dat door Marnix Beyen werd voorgesteld.⁴² Hij onderscheidt twee soorten democratisering: de sociologische, waarbij de mogelijkheid tot sociale mobiliteit en de toegang tot communicatiecircuits toenemen, en de politiek-institutionele, waarbij steeds grotere groepen invloed hebben op de besluitvorming. Hij past eenzelfde onderscheid toe voor de natievorming en verbindt die tweedeling met die van de democratisering: de sociologische natievorming houdt in dat de natie steeds meer het referentiekader wordt; nationalisme wordt het pas wanneer zij zich ook effectief met het referentiekader vereenzelvigen. Met de politiek-institutionele natievorming bedoelt hij de verhoging van de nationale identificatie van de burgers door het proces van natievorming van de politieke overheden: natievorming in politiek-institutioneel opzicht kan dan enkel in staatsnationalistisch opzicht. Glijpt bij het onderscheid tussen sociologisch en politiek nationalisme, voor zover dat al methodologisch mogelijk is, daardoor echter niet weer de tweedeling patriottisme-nationalisme langs de achterdeur binnen?

En hoe bepaalt men de overgang naar nationalisme? Een belangrijk uitgangspunt in de reader-bijdrage is dat nationalisme een containerbegrip is. De auteurs vullen daarom terecht het gellneriaanse paradigma aan met de inzichten van Anthony D. Smith, dat veel meer verschijningsvormen van nationalisme kan omvatten. Bij Smith vinden De Wever & Vrints zes doctrinaire axioma's die voor elk nationalisme gemeenschappelijk zijn (het "*nationalistische 'minimum'*"⁴³): de wereld is samengesteld uit naties; de wereld kan enkel vredevol en rechtvaardig zijn als alle naties autonoom en territoriaal 'veilig' zijn; elke natie wil autonomie; de natie is de enige bron van politieke macht; de nationale loyaliteit overstijgt alle andere; om echt vrij te zijn dienen individuen zich te identificeren met en bekennen tot een natie. De Wever & Vrints stellen daarom terecht de vraag of de Vlaamse beweging al geen nationale wending nam vanaf het ogenblik dat het postulaat van het bestaan van het Vlaamse volk, in sociaal en ruimtelijk opzicht begrensd, het uitgangspunt vormde van het politieke handelen: de territorialisatie door de Vlaamse beweging markeerde de overgang naar nationale beweging.⁴⁴ Het streven naar een eigen, nationale publiekrechtelijke structuur als criterium hanteren om van nationalisme te kunnen spreken of, minder strikt, het onderscheid tussen cultureel en politiek nationalisme is daarom niet nuttig voor de Vlaamse casus; het publiekrechtelijk kader waarin dat streven gesitueerd wordt, is dan van secundair belang. (Om een suggestie te herhalen: waarom in het eerste geval niet de term

42. M. Beyen, *Inleiding: Natievorming en democratie in een West-Europees perspectief*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 373-375.

43. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 324.

44. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 335.

'Vlaams nationalisme' en in het tweede 'Vlaams-nationalisme' gebruiken?)⁴⁵

De Wever & Vrints expliciteren in de laatste paragraaf van hun readerbijdrage een stelling die daarvoor herhaaldelijk werd geformuleerd. Zoals ze eerst vermelden, wordt in de literatuur ervan uitgegaan dat nationalisme in se geen antwoord biedt op belangrijke sociale en politieke kwesties als sociale rechtvaardigheid, de verdeling van goederen en conflictbeheersing.⁴⁶ Nationalisme is slechts een aanvulling van 'sterke' ideologieën als liberalisme, socialisme, conservatisme. Precies om die reden vertonen nationalistische stromingen zeer uiteenlopende gezichten. Terugkoppelend naar de colloquiumbundel kunnen we stellen dat de natie, de nationale identiteit en het nationalisme slechts het kader vormen voor de democratisering, net zoals voor alle andere maatschappelijke ontwikkelingen, of met een beeldspraak: de buitenmuren van het huis. Het nationalisme beïnvloedde de democratisering slechts in zoverre dat het 'nuttig' was. De democratisering leidde er op haar beurt toe dat de bewoners van het 'nationale huis' meer voor het onderhoud zorg droegen en bood de gelegenheid voor sommige bewoners om een of meerdere kamers te onderverhuren of er zelfs een eigen woning van te maken. Hoe die oude of nieuwe woningen ingericht werden, was het resultaat van vele andere factoren. Nationalisme speelt immers nooit voor 'binnenhuisarchitect'.

Daarentegen stellen de auteurs in de laatste paragraaf van de readerbijdrage: *"De vaak gehoorde claim als zou het nationalisme, afgezien zijn staatkundig aspect, ideologisch 'hol' en 'leeg' zijn, gaat niet op. Wat alle Vlaams-nationalisten gemeen hebben, is het gemeenschapsdenken, het communautarisme, het idee dat de mens slechts in verbondenheid met de (nationale) gemeenschap tot ontplooiing kan komen. Wie dat uitgangspunt niet deelt, is misschien wel een flamingant, maar geen Vlaams-nationalist."*⁴⁷ De auteurs stelden eerder in de bijdrage terecht dat nationalistenvaak uitgesproken communitaristen zijn.⁴⁸ Daarom ook, veronderstellen zij, dat politici uit de Vlaams-nationale familie nooit naar een liberale partij overstappen, tenzij uit carrière-overwegingen.⁴⁹ Het communitarisme wordt echter niet nader gedefinieerd en nogal reductionistisch gebruikt: zo zou het bv. automatisch leiden tot een organische visie op de sociale verhoudingen.⁵⁰ Het uitgangspunt van communitaristen is echter dat de maatschappij een bindmiddel nodig heeft, een

45. Nog twee andere vragen. Beschouwt iedereen die zich nationalist noemt, de natie als een natuurlijke sociale vorm (B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 322), m.a.w. zijn alle nationalistenvaak automatisch primordialisten? En heeft de territoriale verovering en/of onderdrukking van andere naties al of niet binnen de eigen staatsgrenzen (B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 325) niet eerder met imperialisme te maken?

46. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 324.

47. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 377.

48. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 328.

49. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 372.

50. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 362.

gemeenschappelijke identiteit en platform van gedeelde waarden, als draagvlak voor de nodige solidariteitsmechanismen. Het debat ter zake met het filosofische liberalisme is bovendien ondertussen min of meer beëindigd door de introductie van het burgerschapsconcept: burgers zijn dragers van rechten, maar slechts voor zover ze deel uitmaken van een gemeenschap. Daarom ook zijn er wel degelijk liberale nationalistinnen die een nationale identiteit promoten, die culturele, sociale en etnische diversiteit toelaat en tegelijk een gevoel van verbondenheid creëert.⁵¹ Dat verklaart ook dat een zich links-liberaal noemende partij (Spirit) voortkwam uit de Volksunie of dat de Noorse Fremskrittspartiet tegelijk de meest individualistische én nationalistische partij van het land is. Het concept is zelfs dusdanig gemeengoed geworden dat ook in het *Burgermanifest* van de vooraanstaande liberale politicus Guy Verhofstadt er (zij het soms onoordeelkundig) gebruik van gemaakt wordt.⁵² En gaat elke (politieke) gemeenschap niet (bewust of onbewust) uit van het communitaristisch principe? Het is daarom ook niet verwonderlijk dat de Vlaamse gemeenschap dat doet. En het is daarom evenmin vreemd dat eens de Vlaamse natievorming in volle gang was, de specificiteit van de Volksunie “vervaagde”.⁵³ Het communitarisme is dus geen *unique selling proposition* van Vlaams-nationalisten; het is evenmin een ideologie die aan ‘binnenhuisdesign’ doet.⁵⁴

VERGELIJKEN OM TE IJKEN

Dat we überhaupt aan de hand van de Belgische casus geen algemene conclusies kunnen trekken over de relatie natievorming-democratisering, bewijst het comparatief luik van de colloquiumbundel dat door Marnix Beyen wordt ingeleid.⁵⁵ Zoals Beyen schrijft, tonen de buitenlandse voorbeelden aan dat er helemaal geen logisch en eenvoudig verband is tussen democratisering en natievorming, waarbij grotere toegang tot macht en welvaart voor de bevolking zou leiden tot een

51. Cf. bv. P. Loobuyck, Wat hebben Thomas, Kevin en Mohamed met elkaar van doen? Burger-schap en nationaliteit als politiek-filosofische concepten, in: *Samenleving en politiek*, jg. 13, 2006, nr. 2, pp. 45-55. Over het liberaal nationalisme zie bv. W. Kymlicka, *Politics in the Vernacular: nationalism, multiculturalism and citizenship*, Oxford, 2001.

52. Zie bv. de terechte kritiek ter zake door G. Van den Bossche, *De natie in de korte twintigste eeuw. Een geval van taalarmoede vermomd als trendbreuk*, in: C. Devos & H. Gaus (red.), *Schijn of Scharnier. Politieke trendbreuken in de jaren '90*, Gent, 2004, pp. 415-441.

53. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, p. 369.

54. Nog twee opmerkingen. Het blijft een vraagteken in hoeverre het Vlaamse (sub)nationale gevoel bij de bevolking evolueerde (cf. bv. B. De Wever & A. Vrints, *Vlaams-nationalisme [...]*, pp. 337 en 347). Misschien kan de geconcerteerde studie van andere soorten intermediaire structuren dan politieke partijen een meer genuanceerd beeld geven?

Bij het historische overzicht van de Vlaamse beweging in de reader-bijdrage ontbreken (ook al is het beknopt) m.i. de referentie aan het gebruik van de Vlaamse cultuur en geschiedenis als onderscheidend onderdeel van de Belgische identiteit tegen de bedreiging vanuit Frankrijk midden 19de eeuw, net zoals aan het ideologische scharnierjaar 1920 ‘van de klaproos’.

55. M. Beyen, *Inleiding [...]*.

hechtere nationale gemeenschap. Zo vinden we de stabielste natie in Nederland, waar de samenleving echter eerder traag democratiseerde, met het parlement als motor en de vorst als nationaal bindmiddel.⁵⁶ In het Verenigd Koninkrijk, waar naast de vorst, ook het parlement deel uitmaakte van het nationale identiteitsgevoel, bood de evenmin snel verlopende democratisering dan weer juist kansen voor de ontwikkeling van de regionale nationalismen, waartegen enkel de Britse imperiale (koloniale) identiteit voldoende weerwerk kon bieden. Die werd door de Eerste Wereldoorlog sterk aangezwengeld.⁵⁷ In Duitsland werd het parlement politiek monddood gemaakt en daardoor buiten de natie geplaatst: de politieke democratisering, gebaseerd op waarden eerder dan instellingen, kreeg daar een antiparlementair cachet.⁵⁸ Het resultaat was dat ieder sociaal en politiek conflict vertaald werd in nationale termen en oproer en crisis schering en inslag waren. En daar waar de politieke democratisering het radicaalst was, in Frankrijk, vormden de twee oppositionaire varianten (links-rechts) van het nationalisme een bedreiging voor zowel de natie als de democratie (de colloquiumbijdrage ter zake van G. Noiriel werd helaas niet ingediend voor deze publicatie).

Beyen concludeert dat in België de politieke democratisering (die hier sneller verliep dan in Nederland en het Verenigd Koninkrijk, maar trager dan in Frankrijk), niet alleen ruimte bood voor de regionale nationalismen, maar ook voor de links-rechts-tegenstelling. Daardoor kon het Belgische nationalisme zich niet echt vestigen.

Het onderzoek naar de nationale bewegingen in België, inzonderheid die naar de Vlaamse beweging en het Vlaams-nationalisme, heeft de afgelopen decennia een hoge vlucht genomen, zowel kwalitatief als kwantitatief. Beide hier besproken publicaties dragen elk op hun manier hun steentje daartoe bij. Zij scherpen ook de honger aan naar meer comparatief onderzoek op internationale schaal, om de recurrente en unieke kenmerken van het nationalisme te kunnen onderscheiden en algemene theorieën empirisch te kunnen onderbouwen.

De Engelse vertaling van bv. de conclusies van de colloquiumbundel samen met het laatste hoofdstukje van de reader-bijdrage, zouden, met enige redactie, een interessante aanzet kunnen vormen tot de internationale comparatieve historiografie. Opdat vergelijken zou kunnen leiden tot ijken.

Luc Boeva (° 1956) is archivaris bij het ADVN en redactielid van *Wetenschappelijke tijdingen*. Hij publiceerde over o.m. sociale aspecten van de Vlaamse beweging en theorievorming rond nationalisme.

56. H. te Velde, *Natie en democratie in Nederland rond 1900 in vergelijkend perspectief*, in: E. Witte, G. Kurgan-van Hentenryk, E. Lamberts e.a. (red.), *Natie en Democratie [...]*, pp. 376-384.

57. J. Thompson, *Nations [...]*.

58. S. Weichlein, *Nation and democracy [...]*.